

ПРОБЛЕМИ ВІДЧУЖЕННЯ ТА САМОВІДЧУЖЕННЯ ПРАЦІВНИКІВ ВІД РЕЗУЛЬТАТІВ ПРАЦІ В КОНТЕКСТІ РЕФОРМУВАННЯ ЇЇ ОПЛАТИ

КОСТИШИНА Тетяна Адамівна, кандидат економічних наук, доцент, Полтавський університет споживчої кооперації України

Створення ринкового середовища в Україні суттєво потребує не тільки трансформації економічного життя, але й перебудови трудового менталітету населення у певному напрямі – наближенні до трудової свідомості ринкового типу з орієнтацією на конкурентоспроможність. Проблема якісного оновлення українського трудового менталітету, що тривалий час формувався під впливом історичних, політичних, економічних, географічних та інших чинників, є дуже непростю та багатогранною, проте її розв'язання має пряме відношення до подолання масового відчуження працівників від трудової діяльності¹.

Сьогодні стає зрозумілим, що гарантом успіху розпочатих в Україні ринкових перетворень має бути, насамперед, пробудження трудової активності громадян, реалізація та розвиток трудового потенціалу в інтересах зростання добробуту кожного і країни в цілому.

Попередні дослідження фахівців спостерігають руйнування трудових цінностей, погіршення якості трудового потенціалу, які, безумовно, матимуть масштабні наслідки щодо стану свідомості населення та економіки в разі неможливості радикального зламу таких тенденцій². Звідси виникає необхідність осмислення всієї повноти кризи праці, яка за своїм змістом концентрує процес відчуження³ працівника від трудової діяльності.

Перша концепція відчуження була створена в результаті аналізу історії держави та права, який здійснили у 17-18 ст. автори й прихильники теорії Суспільного договору Томас Гоббс (1588-1679), П'єр Гассенді (1592-1655), Барух Спіноза (1632-1677), Джон Локк (1632-1704), Жан-Жак Руссо (1712-1776) та інші.

Виходячи із припущення, що державна влада виникає на основі добровільної угоди між людьми, що примушені перейти від „незахищеного природного стану” до „стану громадянського”, представники цієї філософії і юридичної доктрини стверджували, що джерелом і кінцевим власником будь-якої влади є народ, що держава, створена волевиявленням вільних і незалежних індивідів, покликана забезпечувати дотримання їх невід'ємних прав, захист їх життя, свободи і приватної власності.

¹ Д.П. Богиня, М.В.Семикіна Ментальний чинник у сфері праці: проблеми теорії та практики. Передмова І.Ф. Кураса. – К., 2003. – С. 82.

² Там само.

³ У словнику під ред. А. Петровського та М. Ярошевського є наступне тлумачення: “Отчуждение (в психологии) – проявление таких жизненных отношений субъекта с миром, при которых продукты его деятельности, он сам, а также другие индивиды и социальные группы, являясь носителями определенных норм, установок и ценностей, осознаются как противоположные ему самому (от несходства до неприятия и враждебности). Это выражается в соответствующих переживаниях субъекта: чувствах обособленности, одиночества, отвержения, потери Я” (Там само, с. 83).

У Енциклопедичному словнику радянських часів визначено, що “отчуждение – объективный социальный процесс, присущий классовому антагонистическому обществу и характеризующийся превращением деятельности человека и ее результатов в самостоятельную силу, господствующую над ним и враждебную ему. Истоки – в антагонистическом разделении труда и частной собственности... Социализм уничтожает коренные истоки отчуждения” (Там само, с. 85).

Погляди на проблему відчуження видатного англійського філософа Т. Гоббса викладені головним чином у його основних творах „Філософські елементи вчення про громадянина” (1642) і „Левіафан” (1661).

Сутність концепції Гоббса зводилася переважно до розуміння й інтерпретації відчуження як акту передачі певних прав людини соціальній системі (у загальному випадку), а у приватному – як добровільному обмеженні (відчуженні) людьми своїх прав для створення шляхом угоди „штучного тіла” – держави. Гоббс вважав, що якщо людина переносить на інше благо своє право чи відмовляється від нього, то це вона робить або із-за якогось права, яке натомість переноситься на неї саму, або заради якогось іншого блага, яке вона сподівається цим шляхом отримати. Продукт цього взаємного відчуження – державу – Т. Гоббс представляє як натовп особистостей, що поєднані в одну особистість. Таким чином, Гоббс, можливо, мимоволі і навіть не уявляючи ймовірних наслідків такого підходу, безпосередньо поєднав проблему відчуження з широкою особистісною проблематикою. В подальшому цей симбіоз став однією із стійких філософських традицій європейського інтелектуалізму.

Видатний французький філософ XVII ст. П'єр Гассенді, міркуючи про характер взаємовідносин людини і соціального середовища, зумів більш критично поглянути на місце й функції „Суспільного договору” в суспільстві. У трактаті „Свод філософії” (1658) Гассенді відзначив, що первинне „природне право”, яке знаходиться у згоді з людською природою, не завжди відповідає вторинному праву, яке відображене в офіційному законодавстві. Іноді, на думку Гассенді, у суспільстві пропонується в якості справедливого й правомірного щось таке, що не служить суспільному благу. Об'єктивним же критерієм справедливості законоположень має служити те, чи приносять вони користь в житті суспільства всім без винятку. Мету всякого суспільства і держави Гассенді вбачав у тому, щоб існує в ньому право було благом як для суспільства, так і для кожного його члена.

Низку дуже цікавих суджень про істотну міру непередбачуваності результатів поведінки людини сформулював видатний голландський мислитель Б. Спіноза у знаменитих книгах „Етика” (1675) та „Богословсько-політичний трактат” (1670). Присвятивши значну частину своїх досліджень аналізу афектів, Спіноза підкреслив, що безсилля людей перед лицем власних пристрастей виростає із слабкості людини, яка є не більш ніж часткою природи, у силу чого люди різним чином збуджуються зовнішніми причинами і хвилюються, як хвилі моря, гнані протилежними вітрами, не знаючи нічого про долю. Можливість подолання цієї ситуації Спіноза шукав у сфері людського пізнання, в активності Духу людини. На його думку, дух тим краще розуміє себе, чим він більше розуміє природу, й тому, чим краще він розуміє порядок природи, тим легше може втримати себе від марного.

Видатний французький пропагандист Жан-Жак Руссо досліджував проблему відчуження значно ширше й глибше, ніж його попередники. У творчості Руссо теоретична концепція відчуження відіграла провідну роль у поясненні природи й сутності суспільства й держави. Найбільш повно ця проблема була виражена Руссо у працях „Чи сприяв розвиток наук та мистецтв очищенню нравів?” (1749), „Міркування про виникнення й основи нерівності між людьми” (1755), „Суспільний договір” (1762), „Еміль, або про виховання” (1762) тощо. У творчості Руссо концепція відчуження була не тільки стержнем його версії теорії Суспільного договору, але й основою всієї картини соціального світу. Розуміння цього надзвичайно важливо для правильного сприйняття ідей Руссо й оцінки їх впливу на соціальну думку.

Характеризуючи сучасне йому суспільство як відчужену соціальну систему, Руссо виділив два основних типи відчуження особистості: само відчуження (тобто відчуження, яке виникає внаслідок протиріччя людини із самою собою) і відчуження особистості, що обумовлюється її протиріччями із суспільством або його інститутами. При цьому Руссо підкреслював, що особистість осягає тим більше відчуження, чим вона моральніша і чим більш явно бачить вона все „безумство людських установ”. Цей акцент представляв за сутністю цікаву постановку нової перспективної проблеми – проблеми супервідчуження

критично мислячої особистості. Даний особистісний аспект аналізу проблеми відчуження дуже цікавий. Руссо був, можливо, першим дослідником, який звернув увагу на той факт, що відчуження обумовлює поведінку особистості й що сама особистість є носієм і наслідком процесу відчуження. Він шукав і знайшов деякі джерела відчуження у зв'язках особистості із соціальною системою і міжособистісних відносинах.

Досліджуючи міжособистісні зв'язки, Руссо намагався відшукати причини відчуження. У роботі „Міркування про виникнення й основи нерівності між людьми” він дійшов до вірного висновку про те, що одна із основних причин відчуження – це майнова нерівність.

Значний внесок у розуміння проблеми відчуження внесли яскраві представники буржуазної думки XVIII століття Габріель Маблі (1709-1785), Максиміліан Робесп'єр (1758-1794) і Георг Форстер (1754-1794), які підтвердили концепцію відчуження Ж.-Ж. Руссо і сприяли розповсюдженню однієї з версій принципу соціальної справедливості. Вихований на ідеях Руссо, лідер якобінського уряду М. Робесп'єр починав неодноразові спроби для реалізації ідей вчителя у ході Великої французької революції.

Новий підхід до дослідження й інтерпретації відчуження було висунуто у німецькій класичній філософії, провідні представники якої головним чином Іоганн Фіхте (1762-1814), Фрідріх Шиллер (1759-1805), Георг Гегель (1770-1831), Людвіг Фейербах (1804-1872), а також Бруно Бауер (1809-1882) радикально трансформували саму ідею, виробили нові дослідницькі і пояснювальні принципи, наповнили новим змістом категорію відчуження і надали явищу відчуження статус дійсно філософської проблеми.

Особливу значимість проблема відчуження придбала у філософії Г. Гегеля, де вона отримала подальший розвиток. Відчуження – одна із стержневих проблем гегелівської філософії. Особливу увагу розробці цієї проблеми він приділив у фундаментальних книгах „Феноменологія духу” (1807), „Енциклопедія філософських наук” (1817), „Філософія права” (1821) тощо. Звернувшись до вивчення суспільних залежностей, Гегель зміг показати роль відчуженої діяльної сутності людини у створенні типів особистості та соціальних груп, точно підмітивши, що раб, наприклад, був рабом тому, що весь обсяг його діяльності був відчужений володарю. Найбільш повно концепцію відчуження Гегель виклав у книзі „Феноменологія духу”, яку К. Маркс визначав як справжнє джерело й таємницю гегелівської філософії.

Оцінюючи філософську систему Гегеля, викладену в цій роботі, К. Маркс писав: „Релігія гегелівської „Феноменології” та її кінцевого результату як рушійного і породжуючого принципу полягає, таким чином, у тому, що Гегель розглядає само породження як процес, розглядає опредметнення як розпредметнення, як самовідчуження і зняття цього самовідчуження в тому, що він вхоплює сутність праці і розуміє предметну людину, справжню, тому що дійсну, людину як результат її власної праці” [20, с. 627]. Але, віддаючи належне сильним сторонам „Феноменології духу”, К. Маркс в той же час відмічав і її слабкі сторони. Зокрема, він звернув увагу на те, що „... у „Феноменології” Гегеля залишаються нерозкритими чуттєві, предметні основи різних форм людського самопізнання ... Гегель ставить світ на голову і з цієї причини може здолати в голові всі перепони, що, в кінці кінців, ніскільки не заважає тому, що вони продовжують існувати для поганої чуттєвості, для дійсної людини”.

Великою заслугою Гегеля у дослідженні проблеми відчуження стало те, що він зробив спробу розглянути її в контексті об'єктивного історичного розвитку, хоча, разом з тим, він не зміг побачити інших можливостей відчуження, окрім зняття його у свідомості особистості.

Серйозний опонент теорії Гегеля видатний німецький філософ Л. Фейербах у працях „До критики філософії Гегеля” (1839), „Сутність християнства” (1841) та інших зробив значний крок уперед в загально філософському плані, але в той же час зробив крок назад у розумінні проблеми відчуження. Справедливо підкреслюючи зв'язок між ідеалістичною філософією і релігією, Фейербах, разом з тим, неправомірно звів всю різноманітність видів, форм і рівнів відчуження тільки-но до відчуження і самовідчуження у сфері релігії, а причини відчуження і самовідчуження головним чином до психічних станів індивідів. В силу

цього у трактуванні Фейєрбаха чудова гегелівська ідея відчуження втратила той широкий історико-суспільний характер, який вона мала в Гегеля, що розглядав у якості відчуження і форми суспільної свідомості, і державу.

Певний вклад у свідомість соціальної значущості відчуження і самовідчуження людини внесли соціалісти-утопісти XVIII-XIXст. Анрі Сен-Сімон (1760-1825), Шарль Фур'є (1772-1837), Роберт Оуен (1771-1858) та інші. В їх працях не містилося цілісних концепцій людини і її відчуження, але тим не менш вони розглядали багато суттєвих моментів цієї багатоскладової проблеми.

Ряд нових ідей з проблеми особистості і відчуження сформулював видатний соціаліст-утопіст А. Сен-Сімон. У творах „Нарис науки про людину” (1816), „Про промислову систему” (1821), „Катехізіс промисловиків” (1824), „Нове християнство” (1825) тощо він проводив думку про те, що основною причиною всіх суспільних антагонізмів і криз, які „не може попередити ніяка сила у світі”, є експлуатація людини людиною.

У працях Ш.Фур'є „Теорія загальної єдності” (1822), „Новий промисловий світ і суспільний світ” (1829) тощо містилася критика капіталістичної системи, яка відчужувала від себе людей і людей один від одного. Характеризуючи стан людини в буржуазному суспільстві, Ш. Фур'є писав, що кожний робітник – ворог масі людей, інтереси яких суперечать його особистим інтересам.

Всі сили свого розуму Фур'є віддав обґрунтуванню необхідності і можливості „вивести людській рід із соціального хаосу”, викоренити на всій землі убогість і злочини шляхом цілеспрямованого еволюціонування суспільства у напрямку сконструйованого ним нового суспільного світу.

У роботах англійського мислителя Р. Оуена важливим моментом було ствердження того, що основною причиною зла й соціальних проблем людства є нераціональна організація суспільства. Р. Оуен вважав, що вирішальним фактором у формуванні і діяльності людини є вплив соціальної праці, й зміна людей передбачає зміну середовища і створення іншого суспільного ладу. Формування нового суспільства, за думкою Оуена, повинне проходити шляхом ненасильницьких мирних перетворень при домінуючій ролі виховання й освіти.

В цілому соціалісти-утопісти пропонували здійснити різноманітні соціальні перетворення шляхом різного роду реформ і прагнули уникнути руйнівних і кровопролитних революційних дій.

Все більшої актуальності набувала постановка і вирішення проблеми відчуження на рівні сучасної філософії з використанням найновіших методів і способів пізнання. Потреба у позитивному розв'язанні проблеми відчувалася все більш явно. І воно було досягнуто у новій філософії, створеній Карлом Марксом (1818-1883) та Фрідріхом Енгельсом (1820-1895). Певною мірою проблема відчуження і самовідчуження розглядалася майже у всіх їхніх творах і отримала своє теоретичне завершення у працях К. Маркса і Ф. Енгельса періоду 60-70 років XIXст. Особливо детально ця проблема розглядалася у працях Маркса й Енгельса „До критики гегелівської філософії права. Вступ” (1843), „До європейського питання” (1844), „Економічно-філософські рукописи 1844 року”, „Святе сімейство” (1845), „Німецька ідеологія” (1844-1846), „Тезиси про Фейєрбаха” (1845), „Убогість філософії” (1847), „Стан робітничого класу в Англії” (1845) та „Капітал” (1867-1894).

Вперше цілісна марксистська концепція відчуження була сформульована в „Економічно-філософських рукописах 1844 року”, одна з частин яких була названа „Відчуження праці”. У дослідженні відчуження Маркс виходив з істотної функції життєдіяльності особистості – праці. Це дозволило йому розробити концепцію відчуженої праці й вирішити проблему відчуження на рівні аналізу взаємовідносин між працею і приватною власністю, між працею і капіталом. У європейській філософії до Маркса категорія відчуженої праці була нерозробленою.

Відправним моментом аналізу відчуження у К. Маркса став той сучасний політико-економічний факт, що „робітник стає тим біднішим, чим більше багатства від виробляє, чим більше зростають міць і розміри його продукції. Робітник стає тим більш дешевим товаром,

чим більше товарів він створює. У прямій відповідності із зростанням вартості світу речей зростає знецінення людського світу. Праця виробляє не тільки товари: вона виробляє себе і робітника як товар, причому у тій самій пропорції, в якій він виробляє товари взагалі.

Цей факт виражає наступне: предмет, вироблюваний працею, її продукт, протистоїть праці як якась чужа істота, як сила, яка не залежить від виробника. Продуктом праці є праця, закріплена у деякому предметі, втілена в ньому, це є опредметнення праці. Здійснення праці є її опредметнення ... це її перетворення у дійсність постає як виключення робітника із дійсності, опредметнення виступає як втрата предмета і поневолювання предметом, освоєння предмета – як відчуження, як самовідчуження” [20, с. 560-561]. Істотна різниця Марксового розуміння відчуження від розуміння цього явища попередніми філософами полягало у конкретній постановці проблеми: не „відчуження людини взагалі”, а відчуження праці людини.

Таким чином, акт відчуження практичної трудової діяльності у капіталістичному суспільстві має дві сторони: перетворення трудової діяльності у щось чуже, що не належить виробнику, і перетворення продукту праці в чужий предмет, що також не належить виробнику. Але ці дві сторони відчуження виступають у тісному взаємозв'язку, тому що у відчуженні предмету праці, за Марксом, тільки підсумовується відчуження, самовідчуження у діяльності самої праці. В силу цієї обставини, саме капіталістичне виробництво є, за думкою Маркса, діяльним самовідчуженням, самовідчуженням діяльності, діяльністю самовідчуження.

У галузі людських відносин відчуження, за Марксом, проявляється в тому, що одна людина відчужена від іншої і кожна з них відчужена від людської сутності. Причому відчуження і самовідчуження є тим більшими, чим більшій експлуатації підлягають трудящі. У Марксовому розумінні відчуження праці, самовідчуження праці й відчуження продукту праці є тільки-но наслідком всієї сукупності капіталістичних відносин. Визначаючи працю як процес, що здійснюється між людиною й природою, процес, у якому людина своєю власною діяльністю опосередковує, регулює і контролює обмін між собою та природою, К. Маркс і Ф. Енгельс довели, що праця само собою, тобто як одна з певних функцій життєдіяльності людини, не створює ні товару, ні капіталу, ні грошей. Все це створюється історично минушою формою людської діяльності – відчуженою працею. Саме тому відчуженій і самовідчуженій праці було приділено особливу увагу як явищам, що складають основу відчуження. Разом з тим вони проаналізували й інші різновиди даного явища, які виступають у вигляді похідних від відчуженої та самовідчуженої праці.

Відмічаючи, що відчуження пронизує всю капіталістичну систему й саме в ній сягає трагічної напруги, Маркс і Енгельс показали, що у капіталістичному суспільстві існують сили, здатні протистояти відчуженню і самовідчуженню. Основною такою силою вони вважали пролетаріат, оскільки, за їх думкою, він більш за всі соціальні групи страждає від відчуження і має найбільші можливості для подолання його шляхом революційних соціальних перетворень.

Однією з найбільш істотних відмінних особливостей філософії К. Маркса й Ф. Енгельса у порівнянні з попередніми філософською традицією була чітка орієнтація їх вчення на практичну зміну світу шляхом революційних дій. Марксова теорія відчуження і самовідчуження вчинила суттєвий вплив на розвиток філософської думки і стимулювала виникнення цілого ряду найновіших концепцій відчуження, які стали додатковими або протилежними доктринами, але ініціювалися саме ідеями Маркса. Практичне втілення його ідей в силу цілої низки причин й обставин часто мало суперечливий й абсурдний характер і призводило до ще більшого відчуження і страждань людей.

Значну увагу дослідженню відчуження і самовідчуження приділяло багато мислителів нашого часу, в тому числі такі видатні філософи, соціологи й психоаналітики ряду країн Європи й Америки, як Фрідріх Ніцше (1844-1900), Хосе Ортега-і-Гасет (1883-1955), Володимир Соловйов (1853-1900), Микола Бердяєв (1874-1948), Лев Шестов (1866-1938),

Мартін Хайдеггер (1889-1976), Жан-Поль Сартр (1905-1980), Альбер Камю (1913-1960), Зигмунд Фрейд (1856-1939), Еріх Фромм (1900-1980), Герберт Маркузе (1898-1979) та інші.

Теоретичні переконання цих мислителів представляють особливий інтерес, оскільки їх концепції відрізняються від більшості інших або оригінальною постановкою проблеми, або специфічною методологією її дослідження, або нетрадиційними висновками та, як правило, значним місцем і суттєвою роллю в системі сучасного людинознавства.

В кінцевому рахунку всі сучасні концепції відчуження широко використовують ідеї, підходи і висновки, що напрацьовані у попередній дослідницькій традиції з моменту постановки проблеми відчуження. Але разом з тим, у них наглядно проявляються індивідуально нові елементи.

Передвісником багатьох ідей і теорій, безпосередньо пов'язаних з проблемами відчуження і самовідчуження людини, був Фрідріх Ніцше, який заклав певні традиції оновлення філософської думки. Значна частина ідей Ф. Ніцше викладена в його основних творах „Так казав Заратустра” (1884), „По ту сторону добра і зла” (1886), „Воля і влада” (1889) та інших. Одним із вихідних пунктів його філософствування були усвідомлення й ствердження того, що на яку філософську позицію не ставай, у наші дні з будь-якого місця видно: світ, в якому ми живемо, помилковий, і вся європейська культура прямує до катастрофи. Це усвідомлення кризи і крик про неї пронизує всю філософію Ніцше, яка виступає значною мірою певним передчуттям майбутнього розпаду культури. „Все на нашому шляху слизько й небезпечно, – стверджував Ніцше, – і там, де ми ще ступаємо, скоро не можна буде проходити нікому”.

Важливою рисою філософії Ніцше була бунтарська критика сучасності. У принципі ця риса є неодмінною ознакою будь-якої справжньої філософії. Але у Ніцше вона виступала особливо рельєфно в силу його безпощадного, але далеко не завжди об'єктивного аналізу природи людини й стану суспільства. Ніцше став одним з перших і могутніх критиків капіталістичного суспільства, яке загалом характеризувався ним у контексті проблеми людини і відчуження. Підкреслюючи несвободу й відчуженість людини у сучасному йому соціумі, Ніцше відмічав, що життя у суспільстві зводиться до того, що кожний окремий індивід приноситься у жертву й служить зряддям.

Висуваючи власну концепцію руху людства до нового елітарного суспільства, збудованого на принципі деспотії, Ніцше вільно чи невольно підносив відчуження у ранг вічного супутника людства. Випробувавши гірке розчарування у творчих можливостях народних мас і критикуючи їх за підпорядкування стадним інстинктам, нездатність подолання власної слабкості й боягузтва, Ніцше прийшов до висновку про безґрунтовність історичного оптимізму і рабської сутності людської культури. Цей висновок став однією з генеральних ідей всієї його філософії.

Принципово важливим моментом роздумів Ніцше про людину став його висновок про неможливість зміни ситуації революційним шляхом. Революційне насильство в принципі відхилялося Ніцше як „жахливий і зовсім непотрібний фарс, чиї позитивні підсумки є дуже малими порівняно зі страшною ціною, тобто погибеллю і стражданням багатьох людей”. Справедлива оцінка Ніцше і його філософської творчості, очевидно, справа майбутнього. Але при цьому має сенс прийняти до уваги його думку про те, що філософія завжди створює світ за своєю подобою, інакше вона не вміє.

Одним з перших європейських філософів, всерйоз прийнявши ідеї Ніцше „як геніального пророка”, був Хосе Ортега-і-Гасет, чия оригінальна філософія виступила у вигляді своєрідного місця між „філософією життя” ніцшеанського спрямування і сучасною філософією існування („екзистенціалізм”).

У роботах Ортега-і-Гасета „Розслаблена Іспанія” (1921), „Дегуманізація мистецтва” (1925) та „Повстання мас” (1930) домінуючою темою стала проблема життя і повстання мас у відчуженому соціальному світі. Суттєвою небезпекою Ортега-і-Гасет вважав катастрофічне прагнення „людської маси” натравити державну машину на придушення творчої меншості. У будь-якому випадку при збереженні діючих традицій, як вважав Ортега-і-Гасет, життя

відчуженої людини у сучасному світі буде супроводжуватися зростанням самовбивчих моментів, оскільки життя суспільства буде примусово підпорядковане державі, а життя людини – урядовій машині. Абсолютне панування держави й уряду, за думкою Ортега-і-Гасета, неминуче скінчиться катастрофою, остаточним крахом культури й цивілізації.

Мабуть найбільший внесок у створення нової філософії нашого часу внесла когорта блискучих діячів російської філософії.

Жахлива історична судьба цих мислителів (М.А. Бердяєва, С.М. Булгакова, Л.П. Карсавіна, К.Н. Леонтьєва, Н.О. Лосського, Д.С. Мережковського, В.В. Розанова, В.С. Соловйова, П.А. Сорокіна, П.Б. Струве, П.Ф. Федорова, П.А. Флоренського, С.Л. Франка, Л.І. Шестова, Г.Г. Шпета та ін.) і їх творів, що чекала їх на батьківщині, значною мірою перешкоджає зваженій та справедливій оцінці їх видатного внеску у постановку й розв'язання тих чи інших проблем і розвиток світової філософської традиції. Однак вже сьогодні їх праці являють собою вершину європейського філософствування першої половини ХХ століття.

Очевидно, вже в найближчий час відбудеться усвідомлення виключної ролі засновника російської філософської класики В. Соловйова, під впливом ідей якого значною мірою здійснювався розвиток не тільки російської філософії, але й значної частини найновіших філософських вчень Східної Європи. Одним з найбільш важливих досягнень філософії Соловйова було подолання однобічності й обмеженості минулих підходів і рекомендацій у дослідженні проблеми відчуження і самовідчуження людини. Він поставив і розв'язував її як всегалузеву проблему людського існування, як мету з глобальним статусом. У творчості Соловйова ця проблема значною мірою виступала як проблема цілеспрямованого подолання всіх видів і форм відчуження і самовідчуження людини. Створюючи оригінальну дослідницьку традицію постановки і розв'язання проблеми відчуження, Соловйов опрацював відповідну філософську мову, що відіграло значну роль у розвитку всієї філософської думки. В кінцевому рахунку в його вченні проблема відчуження і самовідчуження людини здобула значення проблеми життя і смерті людства.

Одним з перших російських філософів, що звернувся до цієї проблеми, став М.Бердяєв, автор ряду фундаментальних праць: „Філософія свободи” (1911), „Сенс творчості” (1916), „Сенс історії. Досвід парадоксальної етики” (1931), „Витоки і сенс російського комунізму” (1937) тощо. У Бердяєва проблема відчуження і самовідчуження людини значною мірою набула виду проблеми свободи і кризи культури. Створення ним нового філософського умонастрою і формулювання нових світоглядних орієнтацій були пов'язані з вибором більш визначеної системи гуманістичних координат, усвідомленням і розумінням того, що порівняно з людською особистістю весь світ – ніщо.

Бердяєв був, мабуть, одним із перших визначних філософів, що звернув увагу на формування відчуженого характеру соціальних цінностей і соціальних рухів свого часу. В цілому для філософської творчості Бердяєва, схвильованого фундаментальними проблемами людського існування, було характерним трагічне сприйняття існуючого і відповідне йому бачення майбутнього. Попередження Бердяєва про смертельну небезпеку, що загрожує людству, пов'язану з виходом з-під контролю створених ним сил, набуває особливої значущості у світлі відкритого ним „жахливого прискорення часу”, яке забезпечує стрімку динаміку розвитку сучасного історичного процесу, „яку людина не може наздогнати”.

Ця відчуженість історичного процесу від Людини, безперечно, є однією з найбільших небезпек, що загрожують культурі, цивілізації й самому існуванню людства.

Проблеми відчуженості людського існування отримали сильне звучання у творчості Л. Шестова, одного із засновників російської екзистенціальної філософії. Основні ідеї творів Шестова „Достоевський і Ніцше. Філософія трагедії” (1903), „Апофеоз безгрунтовності” (1905), „На терезах Іова” (1929), „Афіни та Єрусалим” (1938) та інших безпосередньо перекликалися з ідеями Ф. Ніцше, Ф. Достоевського, С. К'єркегора і розвивалися ним у зв'язку і полеміці з філософією М. Бердяєва.

Підкреслюючи, що історична доля людства більшістю залежить від самих людей, Шестов прагнув пробудити активну моральність і зруйнувати егоїстичну автономну етику індивідів і різних соціальних груп. Не дивлячись на певний скепсис та нігілізм, Шестов все ж вірив у можливість зміни до кращого людей та їх світу. Критикуючи існуючу філософію, Шестов сформулював нові завдання, які стояли перед філософією у відчуженому світі. Він вважав, що основний обов'язок новітньої філософії перед людьми – навчити людину жити у безвісті. В цьому Шестов вбачав гуманістичний сенс і користь філософії як одного із засобів подолання відчуження і самовідчуження людини.

Вагомий внесок у розвиток розуміння відчуження і самовідчуження людини вніс видатний німецький філософ Мартін Хайдеггер. Розроблюючи у ряді творів („Буття і час” (1927), „Лист про гуманізм” (1947), „Вступ до метафізики” (1963) та ін.) екзистенціальну теорію людини, Хайдеггер зосередив увагу на проблемі буття, оскільки, як він вважав, питання про буття є „самим основним питанням із всіх”. Важливе місце у творчості Хайдеггера займала ідея боротьби за людське в людині, подолання самовідчуження людини, знаходження людиною самої себе. Хайдеггерівська концепція відчуження і самовідчуження людини віднайшла нові межі проблеми. Викладена оригінальною мовою філософії існування, вона посилила розуміння відчуження як одного з існуючих вимірів історії і стимулювала подальшу розробку проблеми.

Великий вплив на еволюцію уявлень про відчуження і самовідчуження людини мала творчість видатного французького філософа, прозаїка й драматурга Жан-Поля Сартра, автора творів „Трансценденція Его” (1934), „Ескіз теорії емоцій” (1939), „Уявлюване. Феноменологічна природа уявлення” (1940), „Буття й ніщо. Досвід феноменологічної онтології” (1943), „Екзистенціалізм – це гуманізм” (1946), „Бунт – справа істинна” (1974) тощо.

Центральне місце у працях Сартра обіймали проблеми свободи і відчуження у житті людини, взаємовідносин людини і світу, сенсу життя. Всією своєю творчістю, виражаючи тривогу й протест проти володарювання фатальних ілюзій, самообману і монополізації духовного життя, Ж.-П. Сартр наполегливо шукав шляхи послаблення відчуження і самовідчуження людини через ствердження самоцінності вільного і природного вибору людини.

В цілому у сучасній філософії і соціології публікації з проблеми відчуження людини характеризуються майже експоненціальним ростом. І поряд з накопичуванням інформації досягнуто значного прогресу у розумінні природи відчуження, сфер і форм його прояву, визначення шляхів, методів і засобів його подолання.

В Україні та інших країнах СНД протягом останнього десятиріччя питання відчуження у сфері праці з різною мірою глибини розглядалися такими авторами, як Л. Абалкін, І. Беляєва, Б. Воронцов, Г. Горланов, Ю. Давидов, Г. Дмитренко, С. Ковальов, С. Мочерний, К. Кривенко, В. Чернишук та інші.

Зокрема, Г. Дмитренко пов'язує зниження мотивації до ефективної праці, насамперед, з відчуженням працівника від результатів праці⁴.

К. Кривенко і В. Чернишук формулюють сутність поняття “відчуження праці”, розглядаючи процеси трудових відносин у поєднанні з відносинами власності:

- 1) відокремлення від виробника об'єктивних моментів праці – засобів виробництва і землі;
- 2) з'єднання праці з засобами виробництва через систему найму або іншу форму економічного або позаекономічного примусу;
- 3) примусове витіснення виробника з процесу праці як єдиного джерела до життя, проявом якого є безробіття;
- 4) потворний вплив поділу праці на розвиток особи;

⁴ Дмитренко Г.А. Механізм мотивації високопродуктивного труда в рамках системного управління трудовим колективом. – К., 1991. – С. 50.

- 5) відчужене відношення виробника до праці та її продукту;
- 6) відокремлення від виробника продукту його праці, втрата власності на цей продукт⁵.

І. Беляєва, Г. Буличкіна, І. Молоканова деталізують вищезазначене тим, що саме відчуження працівників від трудового процесу обумовило кризу праці, яка на поверхні явищ проявляє себе як масова втрата інтересу до продуктивної праці. Автори наголошують: "Отчуждение человека от процесса труда, вопреки распространенному стереотипу, не тождественно и, более того, несводимо к его отчуждению от средств производства и результата (продукта) труда... Причины, приводящие к кризису, могут быть самыми разнообразными, а выход из него отнюдь не обязательно связан с изменением отношений собственности"⁶.

Цю точку зору поділяє, і з цим неможливо не погодитись, російський економіст Є. Торкановський, вважаючи, що відчуження працівника від інтересів підприємства поглиблює не стільки відсутність власності на засоби виробництва, скільки наступні чинники:

- 1) втрата чіткої системи нормування праці та оцінки трудових показників і результатів праці;
- 2) системи стимулювання за досягнення найкращих показників роботи;
- 3) недосконала система розподільчих відносин;
- 4) відсторонення працівника від участі в управлінському процесі;
- 5) збіднення змістовності праці, її монотонність, одноманітність;
- 6) несприятливий психологічний "клімат" на підприємстві, існування несправедливої (на погляд працівника) системи пільг, конфронтація у відносинах між трудовим колективом та адміністрацією тощо⁷.

Отже, руйнування інтересу до праці зумовлюється багатьма причинами відчуження, серед яких важливу роль відіграють стан управління персоналом підприємства та форми і системи оплати праці.

Таким чином, важливим кроком у подоланні відчуження має стати підвищення ціни робочої сили, зміна методів управління людьми і виробництвом у напрямі від "технократичних" поглядів на працівника до гуманізації праці, посилення тенденцій "людських відносин" через участь персоналу в управлінні, власності, прибутках, що відповідає основним критеріям світового рівня розвитку як окремого підприємства, так і держави.

Література.

1. Бердяев Н.А. Духовный кризис интеллигенции. – С-Пб, 1910.
2. Бердяев Н.А. Истоки и смысл русского коммунизма. – М., 1910.
3. Бердяев Н.А. Новое средневековье. – Берлин, 1924.
4. Бердяев Н.А. О назначении человека. – Париж, 1931.
5. Бердяев Н.А. Русская идея, основные проблемы русской мысли 19 в. и начала 20 в. – Париж, 1971.
6. Бердяев Н.А. Философия свободы: смысл творчества. – М., 1989.
7. Бердяев Н.А. Экзистенциальная диалектика божественного и человеческого. – Париж, 1952.
8. Гегель Г. Сочинения. – М.-Л., 1929-1959.

⁵ Кривенко К., Чернишук В. Відчуження праці і його форми в перехідній економіці України // Науковий вісник ВДУ. – 1998, № 12. – С. 29.

⁶ Беляєва И.Ф., Буличкина Г.К., Молоканова И.А.. Кризис труда и его последствия // Изменения в мотивации труда в новых условиях. – М.: НИИ труда. – 1992. – С. 9.

⁷ Торкановский Е. Приватизация и внутрифирменное управление // Вопросы экономики, 1994. – № 6. – С. 59.

9. Гелбрейт Дж.К. Экономические теории и цели общества. Пер. с англ. – М., 1976.
10. Гоббс Т. Избранные произведения. – М., 1964
11. Зиммель Г. Конфликт современной культуры. – Петербург, 1925.
12. Камю А. Из философской эссеистики // Вопросы литературы. – 1980. - № 2.
13. Кон И.С. Открытие «Я». – М., 1978.
14. Кон И.С. Социология личности. – М., 1967.
15. Кравченко А.И. Социология труда в XX веке (историко-критический очерк). – М., 1987.
16. Лебон Г. Психология социализма. – С-Пб, 1908.
17. Локк Дж. Избранные философские произведения. – М., 1960.
18. Мабли Г. Избранные произведения. – М.-Л., 1950.
19. Маркс К. Критика Готской программы. – М.: Политиздат, 1980.
20. Маркс К., Энгельс Ф. Из ранних произведений. – М., 1956.
21. Ницше Ф. Полное собрание сочинений. – М., 1909-1912.
22. Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс // Вопросы философии, 1989. - № 2-3.
23. Петти У. Экономические и статистические работы. - М., 1940.
24. Рикардо Давид. Сочинения. – Т.1. – М., 1955.
25. Руссо Ж.-Ж. Избранные сочинения. – М., 1961.
26. Семькина М.В. Состояние мотивации трудовой деятельности на предприятиях различных форм собственности // Кировоградский межотраслевой центр научно-технической информации. – Кировоград, 1995.
27. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов. – М., 1978.
28. Соловьев В.С. Собрание сочинений. 2-е изд. – С-Пб, 1911-1914.
29. Фихте И. Избранные сочинения. – М., 1916.
30. Фрейд З. Будущность одной иллюзии. – М.-Л., 1930.
31. Фрейд З. Культурная сексуальная мораль и современная нервозность // Психотерапия. – 1912. - № 1.
32. Фрейд З. Недовольство в культуре // Философские науки. – 1989. - № 1.
33. Фрейд З. По ту сторону принципа удовольствия. – М., 1925.
34. Фрейд З. Психология масс и анализ человеческого «я». – М., 1925.
35. Фромм Э. Бегство от свободы. – М., 1990.
36. Фромм Э. Человек одинок // Иностранная литература, 1966. - №1.
37. Эрикссон К. Труд и отчуждение // Социологические исследования. – 1988. – №3.

Надійшла до редакції 1.03.2005 р.

© Костишина Т.А., 2005